

УДК 94(477.8) "1944–1945"

О. Ю. Ленартович –

кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії України
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Збройна боротьба УПА-Північ у період переходу німецько-радянського фронту (січень–жовтень 1944 р.)

*Роботу виконано на кафедрі нової
та новітньої історії України ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто збройну боротьбу УПА на Волині в період переходу німецько-радянського фронту та відновлення радянської влади в регіоні. Проаналізовано характер та методи діяльності державно-політичних структур у боротьбі з українським визвольним рухом. Досліджено тактику та стратегію УПА, організаційну структуру та чисельний склад підрозділів.

Ключові слова: радянська влада, КП(б)У, УПА, тактика, стратегія.

Ленартович О. Ю. Вооруженная борьба УПА-Север в период перехода немецко-советского фронта (январь–февраль 1944 г.). В статье рассматривается вооруженная борьба УПА на Волини в период перехода немецко-советского фронта и восстановления советской власти в регионе. Анализируются характер и методы деятельности государственно-политических структур в борьбе с украинским освободительным движением. Исследуются тактика и стратегия УПА, организационная структура и количественный состав отрядов.

Ключевые слова: советская власть, КП(б)У, УПА, тактика, стратегия.

Lenartovych O. Yu. The Armed Fight is UPA-North in a Period a Transition German-Soviet to Front (January–October in 1944). In the article the armed fight of UPA is examined on Volini in the period of transition of Soviet-German front and proceeding in soviet power in a region. Character and methods of activity of state political structures is analysed in a fight against the Ukrainian liberation movement. Tactic and strategy of UPA, organizational structure and numerical strength of subsections is explored.

Key words: Soviet power, KP(b)U, UPA, tactic, strategi.

Постановка наукової проблеми. Проблематика, пов'язана зі збройною боротьбою УПА, викликає посилений інтерес сучасних істориків. Дискусійними є питання колаборації повстанських підрозділів із німецькою окупаційною владою, невизначеним залишається чисельний склад УПА, тому запропонована наукова розвідка є **актуальною**.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Серед вітчизняних науковців, які досліджували історію повстанського руху наприкінці Другої світової війни, слід назвати Д. Веденєєва, Г. Биструхіна, В. Дмитрика, І. Іллюшина, В. Косика, А. Кенія, М. Ковалю та ін. Їхній доробок загалом відтворює хронологію подій, визначає тактичні та стратегічні завдання УПА на різних етапах боротьби, але не дає однозначної відповіді на зазначені вище проблемні питання. Тому дослідник ставив за **мету** узагальнити й доповнити знання про збройну боротьбу УПА, визначити та обґрунтувати чисельний склад повстанських підрозділів у кількості 150 тис. вояків навесні 1944 р., що не відповідає запропонованим до сьогодні версіям.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На зламі 1943–1944 рр. політична ситуація на Волині була надзвичайно напружена і визначалася кількома основними факторами. По-перше, на неї впливало збройне протистояння українського визвольного руху німецькому окупаційному режиму. По-друге, українсько-польський конфлікт, який супроводжувався масовими вбивствами мирного населення. По-третє, збройне протистояння в середині визвольного руху (існували залишки УНРА Т. Бульби-Боровця в лісах між Сарнами–Костоподем–Олевськом та невеликі загони ОУН(м), які відступили в північно-західні райони Львівської області) [54, арк. 130]. По-четверте, нависала загроза відновлення у регіоні радянської влади, яка асоціювалася з репресіями та політикою геноциду щодо українського населення.

Відбувається постійне чисельне зростання УПА. Чоловіки призовного віку мобілізувалися регулярно. Це підтверджується, і радянськими, і повстанськими документами. Зокрема, виконувач обов'язків керівника Українського штабу партизанського руху (УШПР) полковник В. Соколов

5 жовтня 1943 р. доповідав М. Хрущову, що керівництво УПА проводило мобілізацію на території Західної України [36, арк. 1–2]. В архівах зберігаються детальні списки чоловічого населення 1888–1924 рр. народження, які склав організаційно-мобілізаційний відділ УПА по населених пунктах західних областей України [18, арк. 1–59]. На їх підставі в березні–травні 1944 р. проведено черговий призов у селах Володимирецького та Рокитнівського районів Рівненської області [30, 133]. У доповідній записці секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми від 12 серпня 1944 р. подібні дії відзначено в Демидівському районі, де курінний Босота (М. Токар) займався мобілізацією призовників 1927 р. н. [46, арк. 86]. Новоприбулі вояки проходили військову підготовку та вливалися до складу сформованих сотень і куренів. Територія Волині була фактично втраченою для окупантів щодо заготівлі продуктів та вивезення робітників.

Українське селянство складало основну частину вояків УПА та націоналістичного підпілля, морально та матеріально підтримувало самостійницький рух. Логіка боротьби поставила його в опозицію радянській владі, тому саме ця соціальна група мала стати об'єктом майбутніх каральних акцій НКВС. Із наближенням фронту загроза нависала все сильніше, ставала дедалі реальнішою. Перші ж дні після визволення довели обґрунтованість таких побоювань (5 лютого було захоплено Рівне і Луцьк, 15 квітня – Тернопіль, 27 липня – Львів).

Відразу за частинами Червоної армії в західноукраїнські області прибували партійні та радянські працівники, члени затверджених ЦК КП(б)У оперативних груп, метою яких було відновлення роботи партійних, радянських та комсомольських органів на щойно звільнених територіях. Одна з таких груп прибула на Волинь уже 8 лютого 1944 р. під керівництвом М. Споня [5, 393–395; 31, 51].

Разом із Червоною армією повернулася радянська система управління, що опиралася на репресивно-каральні органи. Обласні комітети партії налагоджували роботу міських та районних комітетів. Проводилася детальна перевірка діяльності тих членів партії, які перебували на окупованих територіях без спецзавдань. Цим займалися переважно органи НКВС.

У тих районах, які перебували в безпосередній близькості від лінії фронту, відбувалося примусове переселення сільського населення на відстань 25 км углиб звільнених територій. Паралельно розпочався процес реєстрації всіх громадян задля їх ідентифікації та виявлення нелегалів [19, арк. 1].

Радянське керівництво розуміло, що відновлення цілковитого контролю над західноукраїнським регіоном можливе лише за умови придушення опору ОУН та УПА. Для досягнення цієї мети використовувалися будь-які засоби – від улещення до відвертого терору. Щоб знищити соціальну базу визвольного руху, було розроблено цілий комплекс заходів. Серед них тотальна мобілізація чоловічого населення у Червону армію та на відбудову промисловості СРСР, депортаційно-переселенські акції та ін.

У процесі реалізації пропагандистської кампанії проти ОУН і УПА Президія Верховної Ради, Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У публікують численні звернення до вояків та підпільників. У цих документах радянська сторона визнавала масовий та всенародний характер УПА, обіцяла повну амністію для тих, хто добровільно здасться владі [37, арк. 97–112, 113–121, 122–147]. Звернення подібного змісту публікувалися і від імені обласних комітетів КП(б)У та облвиконкомів [21, арк. 1]. Отримавши шанс на реабілітацію, з лісу вийшли дезертири-червоноармійці, ухильники від призову та частина повстанців, мобілізованих до УПА проти їхньої волі. Згідно з випискою із протоколу № 56 Політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р., за період від 10 січня 1945 р. по 23 лютого 1945 р. з'явилося з повинною 22 тис. повстанців та 13 тис. ухильників [20, арк. 3]. Отже, пропагандистська кампанія, яку розгорнули радянські та партійні органи, мала певний ефект та могла спровокувати масовий вихід вояків з УПА.

Згадані звернення стали частиною розгорнутої масштабної пропагандистської кампанії. У 1944 р. на Волині було віддруковано 12 текстів листівок, відозв уряду Української РСР до учасників УПА загальним накладом 225 тис. примірників. У населених пунктах проводилися мітинги та різноманітні збори, присвячені здебільшого темі “Українсько-німецькі націоналісти – вороги українського народу”. Головним завданням цих акцій стало формування в населення стереотипного уявлення про українських націоналістів як фашистських пособників [23, 134].

Пропагандистська кампанія 1944–1945 рр. не мала великого успіху, хоча у ній використовувалися усі можливі на той час засоби масової інформації: преса, афіші, радіомовлення, листівки, які

розкидали з літаків над лісовими масивами. Добровільно здалися владі близько 30 тис. осіб. Серед них більшу частину становили ухильники, дезертири та колаборанти [29, 747].

Згідно зі свідченнями заарештованого в 1946 р. активного учасника УПА В. Дячука-Чижевського, ініціатива добровільної здачі органам радянської влади виходила не від самих вояків, а від командування повстанської армії та Проводу ОУН. Він стверджує, що за період з кінця 1944-го – в 1945 рр. для явки з повинною було відправлено 20–25 % особового складу повстанських загонів із метою позбутися ненадійного елемента та уникнути зайвих втрат [6, арк. 1].

Стимулювати прийняття рішення про фактичну демобілізацію четвертої частини армії могли лише надзвичайно складні обставини (переможне для СРСР завершення війни, розуміння безперспективності планів усенародного збройного повстання, масове поширення ворожої агентури в лавах УПА та ОУН, величезні втрати повстанців у період переходу фронтів, репресії щодо сімей учасників національно-визвольного руху, неможливість матеріально забезпечити новостворені підрозділи та ін.).

Поступове звільнення території України Червоною армією у 1944 р. змушує керівництво УПА змінити тактику і перейти до типово партизанських форм боротьби. Найважливішим завданням стало збереження сил та перехід німецько-радянського фронту з мінімальними втратами. 24 грудня 1943 р. Головна команда та Головний визвольний штаб УПА затвердили “Тактичну інструкцію” та поширили “Інструктивну директиву ОУН” (прийнята 8 березня 1944 р.). Відповідно до цих документів бойові дії повстанських підрозділів у фронтовий період (час від моменту евакуації німецької адміністрації і до встановлення радянської влади) повинні були мати лише характер самооборони. Категорично заборонялося вступати у відкриті сутички з підрозділами Червоної армії навіть заради отримання зброї та боєприпасів. Пропонувалося налагодити підпільну систему зв’язку між націоналістичним підпіллям і підрозділами УПА (залучити до цієї роботи жінок та дітей), змінити дислокацію керівних органів ОУН і УПА, використовувати фронтовий хаос для проведення ґрунтовних чисток територій від елементів, ворожих до українських націоналістів, доброзичливо ставитися до рядових бійців Червоної армії та допомагати дезертирам і заарештованим солдатам, ін. [7, арк. 107].

Важливим документом, який мав на меті убезпечити ОУН і УПА від проникнення ворожої агентури, став наказ командування УПА-Північ № 27 від 14 січня 1944 р. “Командирам груп, військових округів та референтам СБ” про надання найширших повноважень співробітникам СБ та “Інструкція № 1 командирам окремих ділянок при Головному штабі УПА «Північна група»”, видана комендантом відділу СБ при Головній команді УПА-Північ Ковуспуном від 15 січня 1944 р. [16, арк. 96]. Ретельній перевірці мали підлягати всі громадяни, що зголошуються добровільно вступити до УПА. Особлива увага мала приділятися тим людям, які приходили поодиноко або невеликими групами. Заборонялося приймати до складу підрозділів осіб, затриманих НКВС, або тих, хто працював у радянських установах, незважаючи на їхнє членство в ОУН(б) чи попередню боротьбу в лавах УПА. Заборонялося проводити агітацію і залучати до боротьби німців, мадярів чи інших іноземців, які служили в німецькій армії. Це стосувалося також колишніх поліцаїв, учасників інших добровільних формувань, створених окупантами, полонених червоноармійців. За неточне виконання інструкції чи свідоме її порушення призначалося єдине покарання – смерть [8, арк. 118–119]. Потреба посилення конспірації і виявлення ворожих агентів призвела до появи наказу Головної команди УПА від 22 січня 1944 р. про негайну зміну псевд командирів підрозділів, починаючи від ройового. Кожен, хто користувався старими (незважаючи на колишні заслуги перед ОУН чи тривалу боротьбу в лавах УПА), повинен був пройти перевірку органів СБ [17, арк. 256].

Власну позицію командування УПА і СБ ОУН(б) пояснювало добре налагодженою органами НКВС агентурною мережею, силою супротивника і потребою дочекатися початку збройного конфлікту між союзниками по антигітлерівській коаліції. Лише тоді мав настати час для загального повстання і широкого залучення населення до боротьби. Із червоноармійцями пропонувалося проводити роз’яснювальну, пропагандистську роботу з метою налаштувати солдатів проти політруків, вищого радянського керівництва, апарату НКВС та залучити на бік визвольного руху. Для посилення агітаційної роботи в лавах Червоної армії та залучення її бійців на свій бік активісти ОУН добровільно зголошувалися на призовні пункти, а потрапивши в бойові частини, починали роботу серед молодого поповнення, поширювали націоналістичну літературу та листівки УПА, адресовані червоноармійцям [33, арк. 49; 22, арк. 1–2].

Про активізацію агітаційної роботи націоналістів безпосередньо у військах згадує начальник політуправління I Українського фронту генерал-майор С. Шатілов. Як її результат, у його донесенні М. Хрущову констатується факт переходу 172 червоноармійців із нового поповнення на бік УПА за період із 4 по 25 вересня 1944 р. У більшості випадків це були призовники з Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей. Для запобігання таким переходам було прийнято рішення встановити постійне чергування надійних солдатів біля кулеметів на передньому краї, які повинні були відкривати вогонь на ураження в разі спроб перейти до ворога, командирам підрозділів наказано постійно наглядати за новобранцями, проводити бесіди про невідворотність репресій до сімей дезертирів і перебіжчиків та ін. [47, арк. 72–73].

Про масштабність роботи націоналістичного підпілля в лавах Червоної армії свідчить той факт, що лише у жовтні 1944 р. серед особового складу запасного полку 5-ї гвардійської армії було викрито вісім груп оунівців та 35 вояків УПА, які вели активну пропагандистську роботу в підрозділах. Випадки переходу на бік ворога не набули масового характеру. По-перше, далися взнаки прийняті командуванням запобіжні заходи та страх перед репресіями. По-друге, більшість червоноармійців-українців були вихідцями зі східних областей України, воювали не перший рік і з байдужістю ставилися до ідеї самостійницького руху, не вірячи у можливість перемоги, та водночас не виявляли ворожості до націоналістичного підпілля та вояків УПА.

На початку 1944 р. підрозділи УПА-Північ першими розпочали бойові дії проти частин Червоної армії, незважаючи на заборону Головної команди і Головного штабу УПА. Однією з перших сутичок, яка відбулася на початку січня 1944 р. став бій на околицях Луцька між розвідвідділом Червоної армії та підрозділом УПА [32, арк. 13]. У лютому 1944 р. документи НКВС фіксують 134 напади українських повстанців на військовослужбовців, а також шість акцій у п'яти райцентрах Рівненської і одного райцентру Волинської областей. Зокрема, 24 лютого підрозділ чисельністю 400 вояків атакував м. Володимирець (Рівненська область) [4, 553].

Зазвичай напади здійснювалися на тиллові підрозділи, окремі групи бійців і командирів. Особливу активність виявляли підрозділи УПА, дислоковані на території Волинської та Рівненської областей. Результатом однієї із засідок боївок СБ сіл Михальківці і Сіянци Острозького району Рівненської області (за радянськими джерелами, 100–120 вояків) стало смертельне поранення 29 лютого 1944 р. в с. Милятині генерала армії М. Ватутіна [3, 2; 51, арк. 1].

Загалом, згідно з інформацією начальника контррозвідки “Смерш” I Українського фронту генерал-майора Осетрова, за період із 7 січня по 2 березня 1944 р. в тилу 13-ї армії зафіксовано 200 нападів повстанців на невеликі військові колони та дрібні групи військовослужбовців [51, арк. 3]. За березень–квітень цього ж року – 320 таких нападів [45, арк. 35–43]. Боротьба набувала безкомпромісного характеру. Яскравим прикладом може слугувати масштабний бій із частинами Червоної армії в районі Обговських лісів на Кременеччині, що розпочався 25 квітня 1944 р. і тривав добу. На боці УПА було три курені (Докса, Велетня, Панька) чисельністю понад 2 тис. вояків. У результаті загинуло близько двох третіх особового складу повстанських підрозділів. Решті вдалося вирватися з оточення і відійти в Точевитські ліси та далі на Полісся [12, арк. 175].

Отже, взимку та навесні 1944 р. головною ареною протистояння між УПА та Червоною армією стала територія Волині–Полісся. Тут дислокувалися підрозділи під командуванням Д. Клячківського. Загальний стан відділів (згідно з оцінкою керівника Головного визвольного штабу Д. Грицяя) був незадовільний. Відзначалася погана військова підготовка особового складу, незадовільний санітарно-гігієнічний стан, недостатня кількість боєприпасів та озброєння.

Згідно з висновками інспекції Головного визвольного штабу 18 січня 1944 р. у с. Батьківцях Мізоцького району Рівненської області відбулася нарада, у якій поруч із членами проводу ОУН(б) (Д. Грицяй, М. Арсен, М. Медвідь, П. Олійник та ін.) узяли участь провідник ОУН(б) на східноукраїнських землях і командир УПА-Південь В. Кук, його заступник з військових справ Іван, оргреферент Є. Дудар та ін. Присутні окреслили головне завдання УПА на найближчий час – перейти лінію фронту. Для його реалізації пропонувалося розчленувати великі підрозділи на невеликі рухливі відділи, попередньо очистивши лави УПА і запілля від ворожого елемента силами СБ [25, 73–74].

Недостатнє військове забезпечення підрозділів спонукало командування УПА-Північ видати наказ від 22 листопада 1943 р. “До всіх станиць та зв'язків у кущі” про необхідність здати всю зброю. Її носіння дозволялося лише референтам СБ [15, арк. 59]. Подібне розпорядження (про пере-

дачу зброї і боєприпасів УПА під страхом смертної кари) було видано 1 березня 1944 р. і стосувалося місцевого населення. Це дало змогу підвищити боєздатність повстанців та розгорнути активну боротьбу проти радянських органів державної влади та НКВС на звільнених територіях.

Важливою складовою частиною боротьби УПА на Волині стала диверсійна робота на залізничному транспорті та лініях зв'язку. Згідно з доповідною запискою начальника НКДБ Ковельської залізниці, полковника держбезпеки Кочеткова, диверсії повстанців розпочалися в серпні 1944 р. Вони полягали у "...виході до лісу однаків і дрібних груп військових і працівників залізничного транспорту, нападах на жителів, що проживають у ...будівлях на перегонах", підриві залізничних рейок та штучних споруд, підпалах дерев'яних мостів, знищенні ліній зв'язку, нападах на гарнізони військ НКДБ, убивствах працівників залізничного транспорту та ін. [49, арк. 99].

Загалом за серпень–грудень 1944 р. на Ковельській залізниці було зафіксовано 47 диверсійних актів, серед яких 11 підривів потягів, сім випадків знищення залізничних мостів, три напади на залізничні вузли з метою паралізувати рух військових ешелонів [49, арк. 99]. Серед найбільш небезпечних ділянок Ковельської залізниці вважалися відтинки: Олевськ–Сарни, Здолбунів–Красне, Ковель–Рафалівка, Луцьк–Стоянів, Костопіль–Рівне. Тут оперували підрозділи УПА чисельністю від 30 до 500 вояків. Лише в Рівненській області з червня 1944 р. по січень 1945 р. органи держбезпеки зафіксували 1032 випадки "бандпроявів", пов'язаних із терористичними актами та диверсіями [41, арк. 7].

Охорона комунікацій стала важливим стратегічним завданням транспортного відділу НКДБ і залізничних військ. Незважаючи на певні успіхи (за січень–травень 1945 р. в Ковельському районі знищено 40 таборів УПА, 176 криївок, убито 375 і захоплено в полон 623 повстанці), повністю забезпечити перевезення територією Волині не вдалося. За січень–травень 1945 р. зафіксовано 14 нападів УПА на Ковельській залізниці [52, арк. 151, 163–164]. Часто диверсії здійснювали рейдові частини УПА, які нищили за собою всі комунікаційні споруди (мости, кладки, телефонну мережу), підривали залізничні колії та нападали на потяги. Ці дії регламентували накази командування повстанців, яке складало маршрут рейду і визначало характер, кількість та зміст запланованих акцій.

Роботу тилу Червоної армії порушували диверсії на лініях зв'язку. Лише на території Рівненської області з 25 вересня по 25 жовтня 1944 р. було знищено 179 телеграфно-телефонних стовбів, пошкоджено 8950 м ліній дротового зв'язку, вбито вісім фельд'єгерів та листонош, захоплено пошту [48, арк. 40].

Характеризуючи діяльність УПА за березень–квітень 1944 р., секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма відзначав, що на території області діє кілька потужних з'єднань повстанців, які здійснюють глибокі рейди по тилах Червоної армії, паралізують діяльність органів радянської влади, налаштовують населення вороже до влади, зривають політичні та господарські заходи, організують диверсії на залізничному транспорті та шосейних магістралях з метою зриву військових перевезень. Відзначалося також розгортання терору з боку вояків УПА та боївок СБ стосовно радянського та партійного активу, посилення пропагандистської діяльності ОУН(б). Приклади терористичної діяльності націоналістів наведено в численних звітах та доповідних записках обласних партійних керівників до М. Хрушова.

Загальна картина втрат радянського, партійного активу та населення в результаті діяльності ОУН і УПА в західних областях України станом на 20 жовтня 1944 р. виглядала так: убито 1012 осіб партійних і радянських працівників (280 осіб – новоприбулі, 732 особи з місцевого активу), 2451 особа з місцевого населення [43, арк. 1].

Отже, найбільш інтенсивно знищувався місцевий радянський актив та особи, що проявляли лояльність до влади, були інформаторами органів держбезпеки, дезертирами з УПА. У багатьох випадках жертвами терору ставали всі члени родини (жінки, діти, старики), тому кількість убитих серед мирного населення значно перевищує аналогічні показники серед радянських та партійних працівників.

Подібна ситуація спостерігалася і на території Волинської області, де (за підрахунками А. Кенія) силами УПА до листопада 1944 р. здійснено близько 800 бойових нападів на різноманітні об'єкти в радянському тилу, вбито 444 особи (з них радянських і партійних працівників – 122 особи, населення – 322 особи) [25, 89].

Активізація УПА та її протидія всім заходам для відновлення радянської влади в регіоні створили ситуацію, при якій окремі райони та населені пункти перебували під повним контролем

націоналістів. Про це свідчать доповідні записки секретарів обкомів КП(б)У західних областей до ЦК КП(б)У та інформаційні повідомлення органів держбезпеки.

Загострення ситуації спонукало радянське керівництво до створення в середині березня 1944 р. оперативного штабу НКВС для боротьби з ОУН та УПА в м. Рівному. Його очолили генерали НКВС–НКДБ С. Круглов та І. Серов. На території західноукраїнських областей визначено сім оперативних секторів і закріплено за ними оперативно-чекістські групи (війська НКВС, прикордонні війська, підрозділи Червоної армії, а також партизанські з'єднання) [13, арк. 32]. Для здійснення військових операцій командування І Українського фронту виділило одну кавалерійську дивізію, вісім легких танків і 20 бронемашин [50, арк. 7]. Упродовж квітня 1944 р. за їх допомогою було проведено 444 операції у 270 населених пунктах Волинської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей, але знищити УПА вони не змогли. Унаслідок бойових операцій було затримано 9 тис. осіб, убито – 260 осіб, викрито 530 різноманітних складів (зі зброєю – 135, продовольством – 369, інших – 26). Серед трофеїв було 12 гармат, 35 мінометів, 66 кулеметів, понад 1693 т зерна, 17 т солі, інші продукти й озброєння [45, арк. 35].

На 20 червня 1944 р. УПА-Північ утратила вбитими 17 036 вояків та 15 050 заарештованими, УПА-Південь (станом на квітень 1944 р.) відповідно 2018 і 1570 вояків. Загалом у боях були частково або повністю знищені 35 сотень повстанців [13, арк. 33].

Великі втрати та неможливість забезпечити керівними кадрами підрозділи, потреба здійснювати жорсткий політичний контроль над командирами та вояками УПА спонукали крайовий провід ОУН(б) на ПЗУЗ до чергової реорганізації системи управління і запровадження нового територіального поділу (йдеться про об'єднання вцілілих підрозділів та укрупнення територіальних військових угруповань).

Восени 1944 р. замість обласних проводів і військових округ створюються єдині генеральні округи: № 1 “Завихвост”, яка охоплювала територію Волинської, Брест-Литовської областей і північ Рівненської області між річками Стир і Горинь (провідник Дубовий, командир з'єднань груп УПА Рудий); № 2 “Тютюнник” – території, розміщені на схід від шосе Корець–Рівне–Луцьк до північних районів Білорусії (провідник і командир з'єднань груп УПА Верещака); № 3 – південна частина Рівненської області по шосе Корець–Рівне–Луцьк, Кременеччина і Вінницька область (провідник Верес, командир з'єднань груп УПА Еней). Кожне з'єднання груп УПА складалося із кількох бригад, до яких уходило 3–4 загони [11, арк. 61].

Із перших днів січня 1945 р. згідно з рішенням ЦП ОУН(б) генеральні округи групи УПА-Північ були ліквідовані, а територія її дислокації поділена на два краї – Північно-Західний і Східний. Кожен із них очолював чотири звичайних округи. Після чергової реорганізації УПА-Північ мала такий вигляд [10, арк. 136–137; 11, арк. 62]:

1. Північно-Західний край – № 33 “Хмельницький” складається із чотирьох військових округ (Брест-Литовська військова округа № 100 зашифрувалася як “Кричевська” і охоплювала Пінську і Брестську області БРСР; Ковельська – № 200 “Богун” територія Ратнівського, Заболоттвиського, Шацького, Камінь-Каширського, Цуманського, Ківерцівського, Турійського, Маціївського, Любомльського і Головянського районів Волинської області, Морочновського і Рафалівського районів Рівненської області; Луцька – № 300, “Кривоніс” – Луцького, Рожищенського, Теремнівського, Берестечківського, Сенкевичівського, Горохівського, Локачинського, Торчинського, Озютівського, Володимир-Волинського, Устилузького, Вербського і Порицького районів Волинської області, Острожецького, Млинівського, Дубенського, Демидівського, Козинського і Вербського районів Рівненської області, Сокальського, Тартаковського, Стоянівського, Радехівського і Кристинопольського районів Львівської області; Холмська – № 400 – “Король Данило” охоплювала територію Холмського, Грубешівського та інших повітів Польщі) під загальною назвою “Завихвост” (провідник Дубовий, командир з'єднань груп УПА “Завихвост” – Рудий).

2. Східний край (провідник Еней, командир з'єднань груп УПА Верещака).

Загальну чисельність УПА-Північ за період 1944–1945 рр. досі не встановлено. А. Кентій визначає її в межах від 12 тис. до 16 тис. осіб. Його підрахунки частково підтверджують покази заарештованого восени 1944 р. Є. Басюка (начальник штабу з'єднання УПА-Схід “Холодний Яр”), який називав кількісний склад УПА-Північ у межах 12–13 тис. вояків (про цей документ ішлося вище, однак наведені там показники стосувалися червня 1944 р. і в ньому йшлося про 50 тис. втрат

УПА-Північ і про 82 тис. вояків в УПА-Захід на той момент) [25, 77–78]. На нашу думку, кількість, яку визначив А. Кентій, значно занижена і могла відповідати дійсності лише наприкінці 1945 р. Підставою для корегування кількісного складу УПА-Північ дають радянські документи. Зокрема, у звітній доповіді секретаря обкому КП(б)У “Про боротьбу з бандами українсько-німецьких націоналістів у Ровенській області” із лютого 1944 р. по лютий 1945 р. наголошується, що за звітний період в області було проведено 2109 чекістсько-військових операцій, у результаті яких знищено 45 великих “бандформувань” УПА та 83 боївки СБ ОУН. Далі в документі наведено кількість убитих та заарештованих повстанців, а саме: 15 298 вояків убито, 18 066 – заарештовано, 6913 вояків з’явилося з повинною. Таким чином, загальна кількість утрат підрозділів УПА-Північ, які діяли в межах Рівненської області, лише за один рік становила 40 277 вояків [41, арк. 11–16].

Статистика Волинської області виглядає дещо скромніше. На 13 вересня 1944 р. було вбито понад 2000 вояків УПА, заарештовано 2100 вояків, здалося владі 1200 вояків. Загальна кількість утрат склала близько 5300 повстанців [40, арк. 19]. В інформації першого секретаря Волинського обкому КП(б)У Профатілова, озвученій на засіданні 4-го пленуму Волинського обкому КП(б)У 31 жовтня 1945 р., утрати ОУН і УПА на 20 жовтня 1945 р. вказано в кількості 30 262 особи, з яких убито 8684 особи, заарештовано та захоплено в полон 8499 осіб, затримано членів ОУН 1948 осіб, бандпосібників – 2661, з’явилося з повинною 8470 осіб. Загалом ліквідовано 148 підрозділів та груп УПА, залишилося знищити 430 підрозділів та 27 боївок.

Отже, за неповними даними лише з двох областей, де діяла УПА-Північ, її втрати наприкінці 1945 р. становили 70 539 вояків. Звідси випливає, що кількісний склад цих підрозділів у 1944 р. мав би налічувати понад 70 тис. вояків, навіть з оглядом на поширену практику приписок. Точність таких підрахунків підтверджується і німецькими джерелами, які нараховують близько 90 тис. вояків УПА станом на літо 1944 р., та спогадами П. Мірчука (загальна чисельність УПА вказана в кількості 150–200 тис. вояків) [28, 218]. У згаданому вище протоколі допиту Є. Басюка теж стверджується кількісний склад УПА в 1944 р. близько 150 тис. вояків. Отже, є підстави вважати, що загальна чисельність УПА становила близько 150 тис. вояків навесні 1944 р., а УПА-Північ у цей час налічувала близько 70 тис. осіб.

Задля знищення українських повстанців НКВС СРСР і РНК УРСР створили із числа партизанів у кожному районі Рівненської, Волинської і Тернопільської областей загони, що підпорядковувалися НКВС, чисельністю понад 5 тис. солдатів кожний. До 25 березня 1944 р. в Україну було перекинуто додатково п’ять бригад внутрішніх військ, крім того, 250 машин, 100 танків, 50 бронемашин, 85 радіостанцій [55, 87].

У Волинській області було розміщено одну дивізію НКВС, три полки й одну бригаду (5285 осіб), у Рівненській області – одну дивізію та чотири бригади (8754 особи), у Львівській області – чотири бригади та один кавалерійський полк (6525 осіб), у Тернопільській області – три бригади (3057 осіб), у Станіславській області – бригада з 1326 осіб, Чернівецькій – дві бригади (понад 1300 осіб). Загалом на західноукраїнських землях було зосереджено 26 304 солдати та офіцери [4, 177; 24, 391].

У Західній Україні розгорілася жорстока війна між УПА та частинами військ НКВС. З радянського боку цю боротьбу очолив перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Він визначив і кінцевий термін знищення УПА – 15 березня 1945 р. [34, арк. 154; 1, 93].

Такі терміни були зумовлені тиском московського керівництва і нерозумінням усієї глибини та складності процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях. Зіткнувшись з організованим опором та масовою підтримкою визвольного руху з боку місцевого населення радянські та партійні керівники зрозуміли важливість поставлених завдань та нереальність установлених строків. Для того, щоб виробити комплексний підхід у справі радянізації регіону, знищити ОУН–УПА й скоординувати дії партійних, радянських та силових структур, у грудні 1944 р. при РНК УРСР було створено Раду допомоги західним областям УРСР. До її складу увійшли П. Корнієць (голова ради), А. Кириченко, А. Стоянцев, Т. Строкач, Ф. Луценко [38, 1–2]. Фактично було створено новий контрольний і координаційний орган, який виробляв загальну стратегію боротьби, встановив щомісячну форму звітності про результати проведених військових і чекістських операцій в областях, пропагандистських кампаній. Фактичним керівником і координатором боротьби з українським визвольним рухом залишався М. Хрущов.

Перший секретар ЦК КП(б)У закликав місцевих керівників органів НКВС до жорстокого придушення будь-яких виступів проти радянської влади. У стенограмі наради секретарів райкомів, начальників НКВС, НКДБ Львівської області від 10 лютого 1945 р. зазначено, що Хрущов заявив: "...нас просто не будуть поважати, якщо ми не вживемо заходів, усіх найменш причетних учасників потрібно арештовувати, когось потрібно судити, можливо повісити, решту вислати, тоді ми будемо знати, що все в порядку, і населення буде знати, що за одного візьмемо сотню..." [27, 212].

Широко використовували для боротьби з ОУН–УПА партизанські загони. Згідно з планом ліквідації націоналістичного підпілля, датованого березнем 1944 р., передбачалося використати у цій боротьбі на території Рівненської, Тернопільської та Житомирської областей партизанські з'єднання та загони: Олексенка, Одуха, Кота, Міщенко, Нирка, Федорова-Кизя – близько 8 тис. бійців, на території Волині, Львівщини – з'єднання і загони Федорова, Вершигори, Малікова, Грабчака та ін. загальною кількістю близько 15 тис. бійців. Партизанську дивізію Ковпака влітку 1944 р. теж було передано органам НКВС УРСР для боротьби з УПА [39, арк. 4]. Таке рішення було продиктоване кількома факторами: по-перше, партизани добре знали місцеві ліси, були спеціалістами у виявленні кришок та схронів, адже самі будували подібні споруди в період окупації і могли визначити їх характерні прикмети; по-друге, значна частина особового складу загонів складалася з кадрових військовослужбовців НКВС – структури, на яку покладалося завдання знищити ОУН і УПА, а отже доцільніше було їх використати за прямим призначенням, ніж відправляти на фронт; по-третє, до прийняття цього рішення ЦК КП(б)У та УШПР підштовхували командири партизанських загонів ще в лютому 1944 р. Серед них О. Федоров, О. Сабуров, П. Вершигора та ін. [35, арк. 51–55; 53, арк. 245].

Крім того, в селах створювалися винищувальні батальйони та групи самоохорони з місцевого населення, основним завданням яких було патрулювання сіл у нічний час, затримка всіх осіб, які прибували до населеного пункту, а також безпосередня участь у бойових операціях, спрямованих проти ОУН та УПА. На західноукраїнських землях їхня кількість становила близько 48 тис. осіб [2, 190]. Лише у Волинській області восени 1944 р. створено 30 винищувальних батальйонів та 508 груп самоохорони загальною чисельністю 9629 бійців.

В одному з німецьких рапортів за листопад 1944 р. згадується про бої з УПА на околиці Луцька, у яких з радянського боку брало участь 30 тис. бійців Червоної армії та НКВС. Ситуація настільки загострилася, що начальник штабу 258-го Хабаровського охоронного полку майор Харламов наказував військовослужбовцям ходити не менше як по двоє, при зброї, вантажні автомобілі мусять їздити щонайменше по п'ять, із хат, що були поблизу штабу, наказано було виселити мешканців. Такі накази красномовно свідчать про стосунки радянських солдатів і місцевого населення. Волинь опинилась фактично в облозі [14, 244–245].

У результаті безперервних боїв навесні та влітку 1944 р. дошкульних втрат зазнав командний склад УПА–Північ. 12 лютого загинув командир УПА–Північ і провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський, 30 серпня колишній начальник штабу УПА на Волині–Поліссі Л. Ступницький, близько 30 сотенних і шість курінних командирів, 45 старшин потрапили в полон [41, арк. 15–17].

1 січня 1945 р. головнокомандувач УПА Р. Шухевич підписав звернення до командирів і бійців УПА, у якому підводилися підсумки збройної боротьби в 1944 р. й визначалися перспективи. Оскільки зникла потреба воювати на два фронти, висловлювалася надія на перемогу у протистоянні зі сталінським режимом. Витримавши перший потужний удар, УПА зросла чисельно, змогла покращити матеріальну базу, тому командування висловлювало сподівання, що ніхто не складе зброю, не піддасться сумнівам і хитанням, доки боротьба не завершиться перемогою [26, 358]. Позиція Р. Шухевича зумовлена його глибоким переконанням боротися до кінця та сподіваннями на загострення відносин між союзниками, що неодмінно мало призвести до початку нової війни, в якій відродиться Українська держава.

Реальне становище УПА на Волині було критичним. Згідно з підсумковою інформацією УНКВС "Про боротьбу з бандитизмом УПА і ОУН в Ровенській області" за період із 4 лютого по 20 лютого 1945 р. в результаті проведення 2109 військових операцій було знищено 15 036 вояків УПА, узято в полон 18 066 вояків, з'явилося з повинною 6913 осіб. Як трофеї було захоплено два літаки, 19 гармат, 97 мінометів, 728 ручних кулеметів, 1531 автомат, 5731 рушниця та ін. [42, арк. 25].

Для покращення дисципліни, боєздатності повстанських загонів, уникнення розконспірації підпільної мережі ГК УПА поширила наказ № 2/45 від 22 січня 1945 р., згідно з яким уживання

алкоголю воякам та симпатикам ОУН заборонялося. Дозвіл на разове вживання горілки або спирту міг дати лише лікар за згоди провідника чи командира підрозділу. Порушників карали буками, а невинуватих – смертю. Кожен вищий командир отримав право розстріляти свого підлеглого без суду, зустрівши його в нетверезому стані. Такі жорсткі заходи стали неодмінною умовою виживання, адже нетвереза людина у приватній розмові могла повідомити важливу інформацію про власний підрозділ чи виявити себе як член націоналістичного підпілля. Ці заходи мали певний ефект, але не убезпечили націоналістичне підпілля від викриття ворожою агентурою і численних утрат [9, арк. 188–189].

Висновок. Велика кількість полонених та заарештованих на території західноукраїнських областей спонукала народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берію оптимізувати процес розгляду кримінальних справ на членів ОУН і УПА. З цією метою (відповідно до наказу № 1302/б від 2 грудня 1944 р.) до регіону направили дві виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. Перша розглядала справи УНКВС–УНКДБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей, а друга – Рівненської, Волинської і Тернопільської областей [44, арк. 92]. Діяльність цих структур дала змогу прискорити процес винесення вироків, надаючи видимість законності масовим репресіям. Загалом за період 1944–1951 рр. структури НКВС та НКДБ на території Західної України репресували близько 500 тис. осіб (загальна чисельність населення Західної України в цей час становила близько 6 млн осіб), з яких убито 153 тис. осіб, депортовано 203 тис. осіб [24, 391].

Переможне закінчення Другої світової війни сприяло зміцненню авторитету СРСР на міжнародній арені. Розрахунки керівників ОУН і УПА на допомогу західних демократичних країн не справилися. УПА залишилася сам на сам у конфлікті з тоталітарним режимом і змушена була припинити боротьбу після загибелі (5 березня 1950 р.) командира УПА Р. Шухевича. Його наступник В. Кук у 1952 р. розпустив повстанські підрозділи.

Джерела та література

1. Архівні джерела про роль М. С. Хрущова в організації боротьби з українським національно-визвольним рухом у Західних областях УРСР (1944–1949) // Архіви України. – 2001. – № 1–2. – С. 93.
2. Биленко С. На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / Биленко С. – М. : Наука, 1988. – 290 с.
3. Бібліотека Львівського обласного державного архіву. – Док. № 3005. // Повстанець. – 1944. – Листопад.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : Суспільно-політичний та правовий аналіз : у 2 кн. / Білас І. Г. – К. : Либідь ; Військо України, 1994. – Кн. 2. – 686 с.
5. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / за ред. Ю. Ю. Сливки, В. І. Масловського, М. М. Швагуляка та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 488 с.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 13, спр. 372, арк. 1–12.
7. ГДА СБ України, т. 3, арк. 105–107.
8. ГДА СБ України, т. 3, арк. 118–120.
9. ГДА СБ України, т. 3, арк. 188–189.
10. ГДА СБ України, т. 4, арк. 122–140.
11. ГДА СБ України, т. 7, арк. 58–70.
12. ГДА СБ України, т. 7, арк. 174–186.
13. ГДА СБ України, т. 8, арк. 32–40.
14. Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ століття / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
15. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. р-30, оп. 2, спр. 16, арк. 59.
16. Держархів Рівненської обл., ф. р-30, оп. 2, спр. 16, арк. 96.
17. Держархів Рівненської обл., ф. р-30, оп. 2, спр. 16, арк. 256.
18. Держархів Рівненської обл., ф. р-30, оп. 2, спр. 51, 59 арк.
19. Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. 1833, оп. 1, спр. 58, 1 арк.
20. Держархів Тернопільської обл., ф. 1833, оп. 5, спр. 29, арк. 3.
21. Держархів Тернопільської обл., ф. 3432, оп. 1, спр. 7, 1 арк.
22. Держархів Тернопільської обл., ф. 3432, оп. 1, спр. 115, 2 арк.
23. Історія Волині : 3 найдавніших часів до наших днів / авт. кол. : О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий, М. Д. Півницький та ін. – Л. : Вища шк., 1988. – 240 с.
24. Історія українського селянства : в 2 т. Т. 2 / авт. кол. : О. В. Андросук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – 655 с.
25. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / Кентій А. В. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 220 с.

26. Лисенко О. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом / О. Є. Лисенко // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : іст. нарис / за ред. С. Кульчицького. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 303–394.
27. Літопис нескореної України : док., матеріали, спогади. Кн. 1 / упоряд. Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер та ін. ; відп. ред. Я. Лялька. – Л. : Просвіта, 1993. – 800 с.
28. Літопис Української Повстанської Армії : у 46 т. Т. 5 // Волинь і Полісся : німецька окупація. Кн. 3. Спомини учасників. Документи і матеріали / відп. ред. Є. Штендер ; співред. П. Потічний. – Торонто : Літопис УПА, 1984. – 309 с.
29. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : іст. нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова, С. І. Білокін ; Ін-т історії України НАН України ; кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
30. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь. 1939–1955 / Володимир Сергійчук. – К. : Укр. вид. спілка, 2005. – 840 с.
31. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : в 3 т. Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) : док. и материалы / сост. П. И. Денисенко и др. – К. : Наук. думка, 1985. – 510 с.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 125, 56 арк.
33. ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 30, арк. 49.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, спр. 29, 154 арк.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 51–55.
36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 530, арк. 1–2.
37. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 780, 147 арк.
38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 791, 8 арк.
39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 920, 4 арк.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 922, арк. 19–29.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 923, арк. 1–24.
42. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 923, арк. 25–26.
43. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 925, 7 арк.
44. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 926, арк. 92.
45. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 928, арк. 35–40.
46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 928, арк. 84–89.
47. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 929, арк. 11–20.
48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 929, арк. 38–47.
49. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 929, арк. 99–101.
50. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 937, арк. 7–14.
51. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 944, 26 арк.
52. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1700, арк. 151–170.
53. ЦДАГО України, ф. 62, спр. 1537, арк. 245.
54. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1550, арк. 130.
55. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки XX ст. (історико-політичний аспект) / Богдан Олексійович Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 175 с.